

eller en kvinna kan försumma sina barn och sluta att ta hand om sig själv.

Men att bli sviken av livet – vem kan uthärda det? Det är för mycket, man vet inte längre vilken väg som är den rätta att gå. Det är därför jag i framtiden alltid kommer att hålla mig lite vid sidan av.«

Hallelujaropen

Under torrperioden lägger sig en dammig men ändå bländande dvala över Rilimaområdet, det kargaste i Bugesera, där fängelsets tegelmurar reser sig på en kulle. Men den här dagen i början av januari verkar hettan inte bekomma hopen med fångar som hoppar på stället inne på fängelsegården i väntan på att de väldiga grindarna ska slås upp framför dem. Klädda i diverse omaka paltor pressar de sig framåt med små snabba steg som om de ville komma ut så fort som möjligt men ändå undvika att trängas.

Under befäl av några uttråkade plitar samlas de i skuggan av en eukalyptusdunge, den enda gröna plätten på fängelseområdet, avsedd för fortets personal. De sjunger inte som de andra fångarna, som lite längre bort, utan en blick mot de frisläppta, i sina ljusröda uniformer bildar två perfekta led på väg till och från sjön för att hämta vatten. Men deras viskande kan inte dölja upphetsningen de känner. På en gång lydiga och febrila, oroliga och upprymda, verkar de inte veta hur de ska bete sig; och det är begripligt, för till stor förvåning för alla och framför allt för dem själva, har de just, utan förklaring, släppts fria efter sju års fångenskap.

Tre veckor tidigare hade radion meddelat nyheten i form av en lakonisk presidentkommuniké, uppläst som vilken väderrapport som helst. Kommunikén tillkännagav en första våg av frigivningar – fyrtiotusen fångar från sex olika fängelser runtom i landet, alla massmördare dömda för folkmord.

På en visselsignal passerar Rilimas fångar muren kring fängelset. De antyder några inställsamma hälsningar mot vakterna, sedan rusar de utför en stenig sluttning och hoppar över buskvegetationen. Bland dem är, nu åter tillsammans, karlarna i bandet från Kibungokullen, de som intervjuas i boken *Une saison de machettes*. Pio Mutungirehe, den yngsta i gruppen som inte längre är så ung; Fulgence Bunani, den evige prästaspiranten som helt mirakulöst har lyckats behålla sina vita sandaler under fångenskapen; Jean-Baptiste Murangira, rak i ryggen som ett spett i sin roll som ordförande för en förening för ångerfulla; Alphonse Hitiyaremye som inte kan vinka och le mycket nog mot vakterna, mot dem han möter, mot sina kamrater; Léopord Twagirayezu, däremot, högtidlig; Pancrace Hakizamungili mer avvaktande, nästan misstrogen, men redan med sin första Primus i tankarna; Adalbert Munzigura som full av energi går i täten för sällskapet, på samma sätt som när han gick i främsta ledet i mordexpeditionerna. Alla tillsammans, utom Joseph-Désiré Bitero som avtjänar sitt långa straff i avdelningen för dödsdömda.

Pancrace minns den sista dagen i fängelset:

»Jag trodde verkligen inte att jag skulle ha den enorma turen att få komma ut från fängelset en dag. Visst hörde man rykten från en del som kom på besök, men jag fattade inte hur det skulle kunna vara sant. Den 2 januari 2003, när presidentkommunikén lästes upp i radio, var vi överlyckliga, vi pratade inte om något annat, vi bara lyckönskade varandra. Hela natten sjöng vi. Många ville inte ens äta. Det fanns två olika stämningsslägen i fängelset, de som hade bekänt ropade halleluja, medan de som inte hade erkänt hävde ur sig oförsämdheter och var irriterade.«

Pancraces gamla kumpan Ignace Rukiramacumu:

»Jag tänkte på *urwagwan* som vi skulle dricka. Jag hade trott att man aldrig mer skulle få smaka den, att de hade slagit igen porten bakom oss för all framtid. Varje gång som det började gå någon ruskig epidemi på fängelset, så tänkte man att man nog skulle bli begravd däruppe. Vi räknade hur många som dött och hur många som fanns kvar och så försökte man räkna ut hur lång tid man själv skulle hänga med.

På grund av min höga ålder fick jag åka med en lastbil som var reserverad för gamla och sjuka. Vi stannade i Nyamata när det hade blivit mörkt. Vi vågade inte gå direkt upp genom skogen, så den första natten kröp vi ihop på en innergård. På morgonen tog vi våra knyten. Det var marknadsdag. Vi gick runt marknaden två gånger utan att våga närma oss, sedan började vi ta oss uppåt. Bland folk som vi mötte på väg till marknaden kände vi igen några över-

levande. Jag hörde en del elakheter, en del hot om hämnd, men inte så mycket. Det fanns en del som sa god dag, även om det hördes att det inte kom från hjärtat.«

De yngsta i bandet – Pancrace, Fulgence, Alphonse och Pio – fick gå till fots, berättar Alphonse:

»Vi gick tvåtusen fångar i en lång rad. Längs vägen hörde man både vänliga ord och en del skämt och tråkningar, så vi lät bli att sjunga för att inte väcka mer uppmärksamhet. Jag tänkte i mitt stilla sinne: Det är otroligt, att de har ett sådant förbarmande med oss, det borde inte vara möjligt.«

Leden med fångar går längs en väg som är mjuk av tjocka lager med damm, tvärs igenom en ökentorr dalgång där Nyamatas ockrafärgade och gröna kullar övergår i gult och grått. Fångarna blir beglodda av utmärklade kossor som träget idisslar sitt magra foder och de möter rader av kvinnor som med sina dunkar är på väg till den enda rännilen med vatten på två mils omkrets. Tysta vandrar fångarna in i det steniga landskapet med dess utströdda buskar – här och där avbrutet av åkrar med majs och durra intill ett träsk eller en sjö. De passerar genom ett område där det fanns elefanter och lejon innan de skrämdes bort av de första flyktingvägarna från Burundi och från pogromerna i norr. Det är en sorts sandöken som senare, minns de, utgjorde basen för rebelltrupperna, *inkotanyi*, innan dessa kom i öppet krig med president Habyarimanas regim.

När de går genom dessa ofruktbara jordbruksmarker – sedan några årtionden befolkade av familjer som lever här på sina förtvivlat torra jordlotter och i sina fallfärdiga och rostiga skjul i förvissningen om att de här ska undkomma de omgivande regionernas etniska raseri – kan varken törst eller hunger få de före detta fångarna att sakta in stegen.

I Nyamata, regionens centralort, tog folk emot nyheten om frigivningen med bestörtning. De överlevande från träsket i Nyamwiza minns tydligt hur chockerande beskedet var.

Angélique Mukamanzi:

»Jag hörde nyheten på radio. Vi höll på att vänja oss vid vår nya tillvaro som överlevande, de dagliga sysslorna trängde undan alla dåliga tankar, överlämnade dem åt glömskan. Vi var på väg tillbaka till livet, tiden var på vår sida. Men när meddelandet om frigivningen kom, bytte den plötsligt sida. Jag kände hur jag darrade i kroppen. Minnena trängdes. I vår *moudougoudou* samlades vi i små grupper, vi frågade oss hur mördarna skulle bete sig.

De första fångarna som jag såg var på väg upp till sig, jag var på väg ner till Nyamata. De undvek att se på mig. De försökte hålla tätt ihop, de hukade sig för att hälsa på oss. De där människorna hade huggit så mycket med sina macheter att de bara förtjänade att dö själva. Det var det enda jag tänkte.«

Janvier Munyaneza:

»Alla var förvånade över att de var vid så god hälsa. De var i fin form, rena och snygga, verkade till och med ha lagt på hullet. Och förresten kunde man se sedan att de svetades alldeles onaturligt mycket när de arbetade. Det syntes att de uppträdde snällt för att de var rädda.

Innan de kom tillbaka hade myndigheterna samlat ihop oss för att medvetandegöra oss. Vi fick förbinda oss att inte angripa dem eller reta dem och att vänta till *gaçaça*-rättegångarna med att anklaga dem, inte visa någon illvilja. Till tutsikillarna som sa att de ville hämnas sa myndigheterna att de mycket väl själva kunde hamna i Rilimafängelset.«

Claudine Kayitesi:

»Jag tog med mig barnen och gick ut för att titta på dem. De passerade förbi i en lång rad med sina knyten på huvudet, vi bytte inte ett ord. Barnen var rädda, de trodde att fångarna skulle sätta igång igen. Den förste som jag kände igen var en granne som heter Cambarela. Det var han som högg ihjäl min storasyster. De hälsade skamset och sa: 'Halleluja, halleluja! Hur står det till? Gud beskydde er! Älska varandra. Vi ska be för er, det lovar vi.' Vi stirrade på dem med gapande munnar och hängande armar.«

De före detta fångarna har inte tid att packa upp sina knyten, för därhemma väntar dem en kallelse till utbildning i medborgerlig återförsoning i ett läger i Bicumbiregionen dit de omedelbart får bege sig.

Så här beskriver Alphonse omskolningsperioden:

»Vi blev undervisade i hur vi skulle uppträda mot de drabbade familjerna. Vi skulle visa oss ödmjuka, försiktiga och ängsliga när det blev gräl, undvika handgemäng när de överlevande betedde sig galet. Likaså skulle vi undvika att drabbas av aids och såna där sjukdomar. Och vi skulle lära oss att bränna tegel åt de sörjande änkorna och de övergivna barnen.

Men lektion nummer ett gällde våra egna fruar. Lärarna talade om för oss att alla fångar skulle få ta itu med en massa otrohet, oäkta ungar, sålda jordlotter. Vi fick lära oss att eftersom staten hade förlåtit oss, måste vi nu förlåta våra otrogna hustrur som inte kunde veta att vi skulle komma levande från fängelset och som hade arbetat och slitit på åkrarna utan stöd från någon man.

I fängelset vara det många som var rasande på sina fruar för att de var slösaktiga eller otrogna. De brukade lova att göra de hemska saker med dem, men ledarna tillrättade dem strängt. De upprepade läxan: vi skulle hålla oss lugna inför våra otrogna hustrur, visa oss fridsamma mot våra grannar och tålmodiga med de traumatiserade och lyda överheten. Och genast börja röja våra jordlotter.«

Efter omskolningen beger sig fångarna i väg igen, nu är det sista etappen mot den slutliga återkomsten på kullarna. Alphonse berättar vidare:

»Jag lämnade lägret med mitt knyte på huvudet och slog följe med vem som helst som jag råkade på vägen. På stora

gatan i Nyamata blev jag förvillad av alla frågor, jag skyndade mig därifrån för att inte dra på mig onda blickar. Min fru tog emot mig väl. Mina barn hade vuxit och verkade glada. På grund av grannarna firade vi inte med att äta kyckling, vi ville inte verka för glada, vi stekte potatis i stället.

Förr ägde jag flera hus och en krog, men dem har min fru sålt. Jag hade också förråd, men dem har tiden tömt, förstås. Jag gick med detsamma för att titta till min jordlott. Förr i tiden var det en härlig åker, en frodig bananodling. Nu såg jag en förvildad trädesåker. Jag beskar några oskadda bananplantor. Jag unnade mig två dagars vila. Normalt sett borde jag vänta i nitton dagar på resultatet av aidstestet innan jag återtog min plats som äkta man.

Nere i centrum var det inte lika livligt som förr. Fattigdomen och modlösheten hade jagat bort den goda stämningen från småkrogarna, där berättades inga roliga historier längre. Ändå kunde jag se att båda sidor hade blivit ordentligt medvetandegjorda. Hutuerna hade lärt sig att lägga band på sin grymhet, tutsierna att lägga band på sitt agg.«

Panrace:

»De som inte hade pengar till lastbilsskjuts lämnade fängelset gående på ett långt led. Så småningom delade vi upp oss i grupper alltefter de kullar dit vi skulle. Vi lät bli att sjunga men små glada tillrop unnade vi oss.

Jag hade inte satt min fot i Nyamata på nio år. Jag lade märke till reklamen, de nya märkena på taxibussarna, de

nerbrända husväggarna, att hela staden verkade kaotisk. Vi ville skynda oss, så vi drack ingenting. Jag började ta adjö av mina kamrater i Nyarunazi, jag hade bråttom att komma fram och att få sätta på mig ordentliga kläder. Mina systrar hade köpt *urwagwa* och speciella maträtter med potatis, men utan kött tyvärr. Min familj verkade glad. Men jag kunde ju konstatera en del sorgliga försämringar: trasiga takplåtar, bjälkar som hade fått termitangrepp, cement som hade spruckit. Alla bananplantorna hade dött.

Dagen därpå satte jag mig på gården för att ta emot besök av mina bekanta. De ville höra om livet i fängelset, om hur de som inte hade erkänt hade det, särskilt de som hade nämnts vid namn vid rättegången. Vissa besökte mig av god vilja, andra bara låtsades vara vänliga för de hade helst sett att jag hade fått stanna kvar i fängelset. På natten, när mörkret föll, greps jag av oro, jag längtade till morgonen då jag skulle titta till min åker. Den andra dagen fick jag en malariaattack, men jag satte ändå igång med jordbruksarbetet. Jag bröt stubbar och röjde. Arbetet var sig likt, men det knakade i lederna.

I början drog jag mig för att gå upp till centrum. Jag var rädd för vilka jag skulle möta, för gliringar. Jag väntade en hel månad med att öppna min första Primus. Då var det en granne som bjöd. Som jag hade längtat efter detta, att ta en öl, det var en frestelse som plågade en hela tiden i Rilima. Där vågade jag inte hoppas på det mer, det var ingen bra tid.

Vi håller fortfarande ihop i gänget, vi träffas ofta, utom Adalbert som har blivit stadsbo i Kigali. När han kommer

hit visar han upp sig i fina kläder med pressveck och bjuder på en massa dricka på krogen, och vi snackar utan problem.

I fängelset låg vi packade på halmmadrasser, och det fanns inte plats i vår sömn för några obehagliga drömmar. I fängelset hade vi glömt bort allt dödandet, jag menar de besvärliga känslorna, vi drömde bara om när vi var barn, eller om sådant som var svårt i fängelset, som bråken och sjukdomarna. Men efter frigivningen kommer dödandet upp när vi pratar, och därför letar sig också drömmarna tillbaka och plågar oss. I sitt hem är man fri när man sover, man sover djupt, så att de onda drömmarna kommer tillbaka igen och är mycket tydliga: husen som vi brände, jagandet i träskan, blodet i vattenpölar, och allra mest människorna, dem som vi sprang efter.

Jag har inte hälsat på hemma hos några överlevande, jag har varit rädd för deras trauman. Vi har mötts på vägen, vi har hälsat på varandra utan några ovänligheter, det har fått räcka. Jag har inte sett något farligt i deras ögon. Egentligen tror jag att både de och vi har blivit strängt uppläxade.

Jag har blivit anklagad, jag har blivit dömd, jag har blivit benådad. Jag har inte bett om förlåtelse. Det tjänar ju ingenting till att be om en förlåtelse som ingen kan ge.«

Bestörta och oroliga, ibland livrädda, väntar de överlevande på följderna av mördarnas återkomst. Månaderna går, Claudine berättar: »Ingen fånge har kommit för att be om

förlåtelse. De är rädda för att prata med oss, om man närmar sig dem slänger de snabbt ur sig ett goddag för att slippa ta i hand, de försöker se ut som änglar men de undviker all slags närhet.

Jag skulle kunna se dem skjutas offentligt, en efter en. De högg tills deras egna armar höll på att gå av, mitt på ljusa dagen. Att förlåta dem vore inte mänskligt. Det kan kanske vara Guds vilja, men det är inte vår.

När de kom ut märktes det att de hade blivit tillrättavisade i fängelset, men förändrade – det är något annat. En som tog första bästa tillfälle att hugga ner folk i den takten, han kan inte låta bli att göra det en andra gång om ett nytt krig skulle vinka honom till sig. Den första tiden som de gick omkring här i full frihet kom min dröm tillbaka: vi sprang, mördarna förföljde oss, folk blev upphunna, jag slank undan, jag vände mig om, jag såg de döda sitta och samtala och de ville inte veta av mig. Senare, när jag hade vant mig vid fångarna, försvann drömmen. Man vänjer sig vid att ha dem som grannar.«

Berthe Mwanankabandi:

»Jag blev förvirrad, jag tappade modet, jag gav mig iväg till Butare och på vägen stötte jag på en bekant från kyrkan. Hon skaffade mig jobb som städerska på sjukhuset, jag fick betalt per dag. Jag hade svurit på att inte återvända hit för att slippa möta deras onda blickar. Naturligtvis kom jag tillbaka.

Ingen har skickat en hälsning med ursäkter eller en liten

present. De struntar i det eller så är de rädda för att få förebråelser. De tänker väl att eftersom de har blivit frigivna tack vare en kommuniké från Republikens president, så har de inte längre något att vinna på att huka och stamma inför några enkla bönder. I grund och botten tror de att de inte längre behöver be om riktig förlåtelse, eftersom de inte har fått något riktigt straff.

Den första fången som jag stötte på var min favoritlärare, Jean heter han. Och det var jag som hoppade högt. En väldigt fin jacka hade han. Han hälsade inte, inte jag heller. Jag kände mig besviken, jag gick därifrån.«

Innocent Rwililiza:

»Vem är det egentligen som talar om förlåtelse? Tutsierna, hutuerna, de frigivna fångarna, deras familjer? Nej, ingen av alla dem – det är de humanitära organisationerna som gör det. Det är de som importerar förlåtelsen till Rwanda, och de slår in den i en massa dollarsedlar för att övertyga oss. Det finns ett Förlåtelseprojekt på samma sätt som det finns ett Aidsprojekt, med möten för att sprida kunskap, med affischer, små lokala ordföranden, och artiga och belevade vita i turbodrivna jeepar. De där humanitära talar om för våra lärare vad som är rätt och fel och medvetandegör rådgivare som arbetar åt kommunen. De finansierar olika hjälpprojekt. Och vi, vi talar om förlåtelse för att bli väl sedda och för att man kan få en massa understöd.

Men i våra innersta tankar är »förlåtelse« ett främmande ord, eller jag menar, påtvingat. Till exempel, du

ser Adalbert komma tillbaka. Han ledde mördandet på Kibungo, han har blivit benådad, han går och stilar i Kigali, ute på sin jordlott hanterar han sin machete igen. Du som kommer från Kibungo och som bor femhundra meter därifrån, du har förlorat far, mor, två systrar, din fru och din lilla pojke. Du möter Adalbert i centrum, är det han eller är det du som ska säga förlåt? Det är övernaturligt. Ödet tvingar oss visst att svälja allt.«

Jeanette Ayinkamiye:

»Att de släpptes ut ur fängelset, det gick att förstå eftersom det behövs arbetskraft på åkrarna, men först borde man ha betalat skadestånd till offren, det gick helt enkelt inte att fatta att de frigavs utan att de drabbade fick något vederlag. Man undrade: vad är det som händer nu igen? De styrande stöder hutuerna, de ser oss inte längre, de respekterar oss inte det minsta. Eftersom vi inte kunde visa någon ilska, så skämtade vi. Så här: hutuerna har verkligen turen på sin sida; de dödar, och de blir inte dödade; de flyr till Kongo, och de får komma tillbaka utan att det kostar dem något; de blir satta i fängelse, och de släpps ut feta och utvilade; de bränner ner våra hus, och de kan komma tillbaka till sina egna utan krångel, och fruarna finns kvar och lagar maten och kelar med dem på natten.«

Ignace, den äldste i mördarbandet:

»De första dagarna i frihet känner man sig trött av arbetet på jordlotten. Man får blåsor i händerna. Hjärtat

slår i otakt i bröstet. Efter två månader kommer armarna ihåg tagen de lärt sig under ett helt livs arbete. Jag började med att reparera huset, bjälklaget, det trasiga teglet. Jag satte sötpotatis och bönor. Jag stiger upp klockan fem på morgonen och går direkt ut på åkern. Klockan tolv äter jag bönor och sover en stund på bänken. Så går jag tillbaka till åkern, och hem igen vid fem. Jag tvättar mig och sedan strosar jag omkring tills det blir kväll. Vi har inte kommit upp till samma nivå på våra odlingar som före dödandet, men vi försöker att få fram lika bra skördar som vi hade förr.

Min fru Spéciose dog medan jag var i fängelse. Min dotter försökte tillskansa sig jordlotten medan jag satt inne – jag blev tvungen att få henne att flytta. Jag fick lov att gifta om mig, det var för svårt att klara allting själv. Sådnen, allt arbete med att rensa ogräset, hushållsarbetet, det var be-
drövligt att äta och att somna ensam. Ensamhet föder bara dåliga tankar. Det är lättare att leva i fängelset, bland kamrater, än ensam på jordlotten med sin längtan. Jag lejde en farbror som förmedlare och han hittade en mamma med två barn. Hon kom och hälsade på och tittade på åkern. Hon verkar vara nöjd, för hon klagat aldrig över något.

Den första dagen jag var ute tog jag mig en flaska *urwagwa*. Det smakade gott, men min mage var för svag för att jag skulle kunna tömma hela flaskan. Dessutom var vi förbjudna att dricka oss fulla.

De unga i gänget har problem med tutsierna, därför att det var de som gick på värst under expeditionerna. Vad mig

beträffar, så har det inte varit något krångel. Jag känner mig väl till mods, jag har fått en ko i välkomstgåva, fast jag är hutu. Ingen har gett sig på mig eller skällt på mig.«

Sylvie Umubyeyi:

»Jag har tänkt så här: 'Tusentals tutsiänkor är inte starka nog i armarna för att hacka i jorden, nu får de svettas på åkern och göra både mannens och kvinnans arbete, de får ingen hjälp med mat till sina barn, och se nu hur tusentals hutukvinnor får hem en stark man, som en skänk från ovan. De elakaste kvinnorna lönas bäst.' Jag ringde hem till Butare, som jag kommer ifrån, och de berättade: 'Här är det också rena katastrofen. Alla pratar om det. De överlevande visar sitt missnöje. Myndigheterna hotar dem som går för långt. De chockskadade bryter ihop. Din kusin har blivit sjuk.'

En dag hörde jag oväsen utanför. Jag gick ut på huvudgatan och smög mig in i en folksamling. När vi såg de första fångarna på avstånd, var upplevelserna från nittiofyra över oss. Vi darrade, men vi stod kvar. De kom närmare. De gick förbi på led, de såg skamsna och ängsliga ut, de var tysta och uppförde sig väl. De försvann utan att se sig om, de var borta, och rädslan släppte.

På eftermiddagen i bageriet kom det in en man som höll en liten pojke i handen. Han köpte en Fanta och en bulle till pojken. Han svettades. Han hade just blivit släppt från fängelset. Han rörde sig som en gamling. Vi pratade och han sa: 'Jag är ledsen i dag eftersom jag har en son som jag

inte har fått se växa upp. Jag var en stark man och nu är jag orkeslös. Jag var en respekterad person och nu hälsar man inte på mig. Ondskan har förstört mitt liv.’

Jag tänkte: ’Den mannen är uppriktig. Om alla hutuer har syndat, så är det alla hutuer, vad skulle det tjäna till att veta vad just han här har gjort sig skyldig till? Om han säger att han ångrar sig, eller om han vill att vi ska vara vänner, då svarar jag gärna ja, därför att livet måste gå vidare.’ Han fortsatte att beklaga sig och berätta om sina olyckor, han sa snälla saker med medlidsam röst, men han bad inte om något och erbjöd ingenting. De där människorna är inte i stånd att känna aktning för oss, och inte att be om förlåtelse. Varför? Jag vet inte.«

En ödesdiger uppenbarelse

Sju år tidigare, en morgon när den gulgrå dimman dröjde sig kvar över den väldiga massan av tält och skjul i ett flyktingläger vid foten av vulkanen Karisimbi i östra Kongo, drabbades Léopord Twagirayezu av en uppenbarelse mitt på vägen där han gick.

Han kastade ifrån sig mjölsäcken som han bar på axeln och det enda han hade i tankarna när han trängde sig fram med vevande armar var att skynda bort till kyrkan. Han steg in i ett lerskjul med en stomme av trädstammar och täckt av grenar, där det enda som tydde på att detta var en helgedom var några fromma bilder, klippta ur en kyrklig almanacka, som satt uppklistrade på väggarnas utsida. Han rusade fram till altaret och bad, sjöng för full hals tillsammans med de församlingsmedlemmar som befann sig där inne och knäföll i strålarna från solen som nu letat sig in. Men ingenting hjälpte, han kunde inte bli kvitt sin uppenbarelse, varken senare på kvällen eller under de följande dagarna. Då började han prata högt för sig själv i långa haranger, och han talade om träskan, macheterna, blodet som sprutade. Han började erkänna sina brott offentligt,